

FOLKLORŞÜNASLIQ

UOT 821(091)

AFAQ RAMAZANOVA*

“ARZU-QƏMBƏR” DASTANININ STRUKTUR TƏHLİLİ
(Dobruca türklərinin epik folklor materialları əsasında)

Türklərin məhəbbət dastanları içərisində özünməxsus yeri olan “Arzu-Qəmbər” dastanının Rumıniya türkləri arasında bir neçə variantı qeydə alınmışdır. Həmin variantlar Rumıniyada məskunlaşmış noqaylar, Krım türkləri və Anadolu türklərinin ümumi folklor xəzinəsinin önəmli hissəsini təşkil edir. Məhəbbət dastanlarının struktur tədqiqinin bu dastanlar əsasında aparılması müqayisəli folklorşünaslığın aktual problemlərindəndir. Məqalədə Rumıniyadan toplanmış “Arzu-Qəmbər” dastanının epizodlar əsasında strukturunun öyrənilməsinə cəhd edilmişdir.

Açar sözlər: *dastan, Rumıniya, srstruktur tədqiqat, mətn, variant, epizod.*

Giriş. Türk xalqlarının böyük əksəriyyətində, xüsusilə oğuz türklərində geniş yayılmış dastanlardan olan “Arzu-Qəmbər” öz ünikalığı ilə digər lirik-epik örnəklərdən seçilir. Belə ki, bu dastanın əsasən bayatılar-manilər üzərində qurulması, daha çox qadın söyləyicilərinin reper-tuarına daxil edilməsi, bəzi xalqların epik yaddaşında nağıl kimi qalması onu başqa romanik-məhəbbət dastanlarından fərqləndirir. Yaranma tarixi XVI əsrə təsadüf edən “Arzu-Qəmbər” dastanı XIX əsrin sonlarından toplanmağa və çap edilməyə başlamışdır. Bu dastan Avropada yaşayan türk qövmləri arasında da geniş yayılmışdır ki, bu ərazilər içərisində Rumıniya xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir.

İndiki Rumıniya ərazisində türklərin kütləvi şəkildə məskunlaşması Osmanlı dönməinə – XV əsrə təsadüf edir. Amma tarixi mənbələr bir çox türk tayfasının (hunların, avarların, bulqarların və qırçaq-peçeneqlərin) hələ V əsrdə gələcək Dunay knyazlığı ərazisinə gəldiyini və bütün orta əsrlər boyu burada məskunlaşdığını təsdiq edir. Bundan əlavə, XI əsrdə peçeneqlər, XIII əsrdə – monqol istilas zamanı digər türk tayfaları bu ərazilərə gəlmişlər. XV-XIX əsrlərdə isə sözügedən Dunay knyazlıqları Osmanlı imperiyasının vassalları olmuşlar (1, s. 203). XIV əsrdə bu ərazilər tam şəkildə Osmanlı hakimiyyəti altına keçir. Dobruca torpaqları II Bəyazid tərəfindən fəth edildikdən sonra buraya Qara dənizin cənubundan tatarları və Anadoludan köçəri (yörük) türk tayfalarını köçürülür. 1783-cü ildə Krım ruslar tərəfindən istila edildikdən sonra minlərcə Krım tatarı Dobrucaya köntüllü şəkildə gəlir (2, s. 14). Amma bunadək 1812-ci ildə Rusiya imperiyası Bucağı və Bessarabiyanı anneksiya etdikdən sonra Dobrucaya Dunay tatarları və Bucaq tatarları adlandırılan türk qövmləri köç edir.

Beləliklə, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Rumıniyada türklərin ən sıx məskunlaşdığı ərazi Dobruca hesab edilir. Dobrucada yaşayan türklərin çox zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı formalaşmışdır: “Romanya Türkləri arasında, bütün Türk dünyasında bilinen Köroğlu Destanı, Arzu ilə Kamber, Tahir ilə Zühre, Yusuf u Züleyha və Tepegöz gibi hikâyeler ve Nasreddin Hoca fıkraları canlı bir şəkildə yaşamaktadır. Bu bölgədə, mani, türkü, destan, atasözü gibi anonim halk edebiyatı ürünlerinin yanında kuzeyden gelen Türklere has türlere de rastlanmaktadır” (2, s. 17). Bu ədəbiyyat noqay, qaqauz, Krım tatarları və digər türk tayfalarının folklorunun bir növ sintezini təşkil edir.

Dobruca türklərinin folklorunun toplanması və tədqiqi ilə M.A.Ekrem, M.Nedret, M.N.Önal və b. məşğul olmuşlar. Məhz bu alimlərin yorulmaz əməyi sayəsində Dobruca türk-

lərinin kifayət qədər zəngin folklor mətnləri (dastanlar, xalq hekayələri, lətifələr, manilər, əfsanələr və s.) toplanmış və oxucuya çatdırılmışdır.

Toplanan mətnlər içərisində “Arız man Kamber”, “Arzu ile Kamber” adları altında “Arzu-Qəmbər” dastanına da rast gəlmək mümkündür. Hal-hazırda əlimizdə Rumınıyada qeydə alınmış dörd “Arzu-Qəmbər” dastan mətni vardır.

Yuxarıda adı çəkilən Mehmet Ali Ekrem Dobruca türkləri arasında dastanın yaşadığını qeyd etmiş, Kostenceden üç variant toplamışdır. Alim bu variantları topladığı ərazilərə uyğun olaraq – Korçeşmə varyantı, Karakuyusu varyantı, Malçova varyantı adlandırmışdır: “Birinci varyantı Körçeşmə (şimdiki ismi Tepeş Voda), ikinci varyantı Kara Kuyusu (Valea Dacilor), üçüncü varyantı Malçova köyündə derledik. İlk iki köyün halkı Nogay türklərinə, üçüncü köy halkı isə Kırım və Oğuz türklərinə mensupturlar. Körçeşmə və Kara Kuyusu köyləri Dobrucanın ortasında, Mecidiye şəhri civarında, Malçova köyü isə ilin güneyində, Bulgaristan sınırına yakın, Deli Orman bölgəsindədir” (3, s. 94). Bu variantlar 1981-85-ci illər arası Buxarestdə çıxan “Tepegöz” (4) və “Bülbül sesi” (5) kitablarında çap edilmişdir. Müəllifin verdiyi məlumata görə, “Arzu-Qəmbər” bu ərazilərdə məskunlaşmış noqay və Kırım türkləri arasında yayğındır. Tərtib işində elmi prinsiplərə riayət edən toplayıcı və tərtibçi informatorlar haqqında məlumat verməyi də unutmur.

Birinci variant 1984-cü ildə Dügünçü kənd sakini Rüziye Banbek (1930-cu il təvəllüd, ev xanımı), ikinci isə 1982-ci ildə Korçeşmədən Arif Halimdən (1917-ci il təvəllüd, kəndli) toplanmışdır.

Bundan əlavə, adıçəkilən dastanın ardıcıl tədqiqatçısı və onun ilk toplayanı yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Mehmet Ali Ekrem olmuşdur. Onun “Tepegöz” kitabına yazdığı geniş ön sözdə “Arzu Qəmbər” dəfələrlə bu və ya digər münasibətlə qeyd olunur. Məsələn, müəllif nağıl və dastanların özəlliklərindən danışarkən göstərir ki, “anonim türk folklor edebiyatında görülən digər bir özəlligi “gerçəküstüçülükten” faydalanma durumu, bu çeşit bir olayı konu edinmə oluşturunur. “Tepegöz” kitabında bunun çox nümunələri vardır. aşık dağlara, ovalara, turnalara, bulutlara seslenir, karşılık alır. Örneğin Arız, Kamber ile birlikte can çekişiminde iken:

Gidin bulutlar gidin
Anneme selam idin.
Arızlan Kamber can veriyor
Hakkımı elal etsin.

Arızla Kamber can veriyor
Hakkımızı elaletsin – diye yırlar

Bulutlar, kuşlar, rüzgar giderler Arızın annesine bu haberi bildirirler (4, s. 8).

Bu variantların ən başlıca özəlliyi izə toplayıcılar tərəfindən bütün dil və üslub xüsusiyyətlərinin saxlanılmasıdır. Toplayıcılar özləri bu barədə yazırlar: “Sayısı ellinin üstündə olan masal və hikayeler anlatıcının ifade ve uslubu değiştirilmeksizin kitaba geçirildi. Okuyucu kitapta zengin malzemenen seçilerek kaydedilen masal ve ya halk hikayelerinde Dobrucada yerleşik Oğuz, Kırım, Noğay ve diğer türklərin lehçe ve ağız özəlliklerini bulacak” (4, s. 7).

Toplanan dastan mətnlərindəki nəzm parçaları ilə əlaqədar tədqiqatçılar göstərirlər ki, “masalda kullanılan şiirlərin, hele Kırım və Noğayca masallardakı şiirlərin, bir kısmı Kırım veya Noğay lehçələrində, bir kısmı isə Türkiyə türkçəsi ilə söyleniyor. Bu, masalların derləndiyi yörede konuşulan dil bakımından ən açıq gerçeğin ifadesini oluşturur. Türkiyede konuşulan ve en gelişmiş Türkçeyi oluşturan Türkçenin diğer türk lehçeleri üzerine olumlu etkisini işaretler” (4, s. 11).

Dobrucada yayılmış daha bir variant da Nedret Mahmut ve Enver Mahmut tərəfindən toplanaraq Buxarestdə 1988-ci ildə çap olunmuş “Bozcigit Dobruca Tatar Masalları” (6) kitabına salınmışdır. (*Fürsətdən istifadə edərək, bu Rumıniya variantını əldə etməmizdə bizə yardımçı olmuş Doç. Dr. Naci Onal-a təşəkkür edir və sayğılarımızı sunarız*).

Təhlillərdən də gördüyümüz kimi, Rumıniyada “Arzu-Qəmbər” mətnlərinin fərqli janr müəyyənləşməsi mövcuddur. Belə ki, dastanın hər dörd variantı “masal”- nağıl kimi nəşr edilmişdir. Məsələn, “Tepegöz” kitabında “Arız man Kamber”in iki variantı “Aile üyeleri arasında ilişkileri aksettiren masallar” başlığı ilə çap edilmişdir. Digər iki variant da məhz nağıl kitablarında (“Bozcigit Dobruca Tatar Masalları” və “Bülbül sesi”) işıq üzə görmüşdür.

Rumıniyada qeydə alınmış bu dörd variant əsasında “Arzu-Qəmbər” dastanının struktur təhlilinə nəzər yetirək. Bildiyimiz kimi, məhəbbət dastanlarının struktur təhlili iki istiqamətdə - epizodlar və ya motivlər üzrə aparılır. Son illər Türkiyədə məhəbbət dastanlarının (halk hikayelerinin) araşdırılmasında məhz bu üsullar əsas götürülmüşdür. Prof.F.Türkmənin “Tahir və Zöhrə”, “Aşiq Qərib”, prof.Ali Duymazın “Əsli və Kərəm”, prof. Doğan Kayanın “Mahmud ilə Nigar” və s. dastanları üzərində apardığı fundamental araşdırmalar da bunu göstərir. Azərbaycanda məhəbbət dastanlarının mükəmməl tədqiqatçısı prof. M.Cəfərli epizodu – süjet vahidi adlandırır və belə təhlil üsulunu məqbul hesab edir (7, s. 81). Müəllif Türkiyə alimlərinin təklif etdiyi süjet strukturu ilə prof.M.H.Təhmasibin hələ 1972-ci ild təklif etdiyi süjet strukturunu (bəllidir ki, M.H.Təhmasib məhəbbət dastanlarının süjetini dörd hissəyə bölmüşdür:

Qəhrəmanın anadan olması və ilk təlim-tərbiyəsi
Qəhrəmanların, yəni aşiq və məşuqənin buta almaları
Qabağa çıxan maneələr və onlara qarşı mübarizə
IV. Müsəbiqə və qələbə (8, s. 65).

– müqayisə edərək maraqlı qənaətlərə gəlir: “...Diqqət etsək, M.H.Təhmasibin süjet ölçüsü vahidi Doğan Kayanın (həmçinin F.Türkmənin və A.Duymazın – A.R.) süjet ölçüsü vahidindən iri vahiddir. Doğan Kaya “Mahmud və Nigar” dastanının süjetini epizodları vahid kimi götürməklə təsvir edir. Əslində onun dastan epizodu kimi təqdim etdiyi müəyyən süjet vahidləri motiv səciyyəlidir. Məsələn, qəhrəmanların doğuluşu, eşqin doğuluşu (butavermə), imtahan (sınaq), toy (düyün) kimi epizodlar əslində məhəbbət dastanlarında eynicinsli süjetləri orta qövzə ətrafında birləşdirən süjet vahidləri-motivləridir. Bu baxımdan Doğan Kayanın tətbiq etdiyi təsvir tək cəpizodlar əsasında yox, motiv və epizodlar əsasında aparılmışdır. M.H.Təhmasibin təklif etdiyi süjet strukturu isə dastan süjetindəki epizod və motivləri daha iri miqyasdan təsnif edir” (7, s. 81).

Haqqında danışdığımız “Arzu-Qəmbər” dastanının bu istiqamətdə, yəni epizod – süjet vahidi istiqamətində tədqiqi də bu baxımdan istisna təşkil etməmiş və Türkiyədə iki belə böyük həcmli tədqiqat aparılmışdır. Bunlardan birincisi, 1982-ci ildə Ege Universitetində Yusuf Poyrazoğlu tərəfindən hazırlanmış “Arzu ilə Kamber hikayesi (epizot karşılaştırması)” adlı lisans tezi, digəri isə 1987-ci ildə Fırat Universitetində Əsma Şimşək tərəfindən hazırlanmış “Arzu ilə Kamber üzərində mükayeseli bir araştırma” adlı yüksək lisans tezləridir. Hər iki tədqiqat işi istər elmi səviyyəsi, istər əhatə dairəsi baxımından olduqca qiymətlidir. Yusuf Poyrazoğlu dastanı doqquz epizod, Əsma Şimşək isə on iki epizod əsasında təhlil etmişlər.

Əlbəttə, bu epizodların sayı çox zaman təhlil olunan dastan mətnindən asılı olur. Məsələn, Ali Duymaz “Əsli-Kərəm” dastanını on iki epizodda, F.Türkmən “Aşiq Qərib” dastanını on epizodda, amma “Tahir və Zöhrə” dastanını on iki epizodda tədqiq etmişlər. Amma bütün hallarda

bu epizodlar prof. M.Təhmasibin təklif etdiyi quruluşdan əlahiddə bir şey deyildir. Yəni M.Təhmasibin təsnif etdiyi o dörd hissəli dastan strukturundadır və ona tabedir.

Bütün söylənilənlərə əsaslanaraq “Arzu-Qəmbər” dastanının epizod qarşılaşdırması üsulu ilə tədqiq üçün ümumiləşdirmələr apararaq on iki epizod müəyyənləşdirmək mümkündür:

- Qəhrəmanların ailələri
- Qəhrəmanların doğulması
- Qəhrəmanların uşaqlığı, gəncliyi, təlim-tərbiyəsi
- Qəhrəmanların aşıq olması
- Məhəbbətin sınağa çəkilməsi
- a.bilərziyin itirilməsi
- Qarşıya çıxan əngəllər və çətinliklər
- a. xörəyə ağu-zəhər qatılması
- b.xörəyə süd qatılması
- Ayrılıq
- Qəhrəmanın geri dönüşü
- Toy
- a.qəhrəmanların toyu
- b.məşuqənin başqasına ərə verilməsi
- c.cilovdarlıq
- Qəhrəmanların ölümü
- Sonluq
- qəbirdən gül bitməsi
- düşmənin aqibəti

Gördüyümüz kimi, bizim “Arzu-Qəmbər” dastanına uyğun gördüyümüz on bir epizod prof. M.H.Təhmasibin dörd hissə kimi təqdim etdiyi süjet struktura tamamilə daxildir və ondan əlahiddə deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Robert Stănciugel și Liliana Monica Bălașa. Dobrogea în Secolele VII-XIX. Evoluție istorică. București: Editura D.C. Promotions, 2005, 203 c.
2. Başlangıcından günümüze kadar Türkiye dışındaki türk edebiyatları antolojisi. Cilt 12. Romanya ve gagavuz türk edebiyatı. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1999, 448 s.
3. Mehmet Ali Ekrem ve Mehmet Ali Hilmiye. Tepegöz. Dobruca masalları. Bükreş: Kriterion, 1985.
4. Mehmet Ali Ekrem. Bülbül sesi. Dobruca türkləri folklorundan seçmələr. Bükreş: Kriterion, 1981, s. 163-168.
5. Nedret Mahmut ve Enver Mahmut. Bozcigit Dobruca Tatar Masalları. Bükreş: Kriterion, 1988.
6. Cəfərli M. Azərbaycan dastanlarının struktur poetikası. Bakı: Nurlan, 2010, 404 s.
7. Təhmasib M. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 397 s.

**AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: afagramazanova@gmail.com*

Afaq Ramazanova

**Structural analysis of dastan “Arzu-Gambar”
(On epic folklore materials of Dobruja`s turks)**

Several variants of “Arzu-Gambar”, which has a special place among the Turkic love dastan`s, have been recorded among the Romanian Turks. These variants form an important part of the common folklore of the Nogay, Crimean Turks and Anatolian Turks living in Romania. One of the urgent problems is to conduct a structural study of love epics on the basis of these epics. The article tries to study the structure of the epos “Arzu-Gambar” based on episodes collected from Romania.

Keywords: *epos, Romania, structural research, text, variant, episode.*

Афаг Рамазанова

**Структурный анализ дастана «Арзу-Гамбар»
(По эпическим фольклорным материалам тюрков Добруджи)**

Несколько вариантов дастана “Арзу-Гамбар”, занимающего особое место среди тюркских любовных дастанов, были записаны среди румынских турок. Эти варианты составляют важную часть общего фольклора ногайских, крымских и анатолийских турок, проживающих в Румынии. Одной из актуальных проблем является проведение структурного анализа любовных дастанов на основе этих текстов. В статье предпринята попытка изучить структуру “Арзу-Гамбар” на основе эпизодов дастанов, собранных из Румынии.

Ключевые слова: *дастан, Румыния, структурное исследование, текст, вариант, эпизод.*

(Akademik Muxtar İmanov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant: 27.04.2020

Son variant: 15.06.2020